

Toespraak van dr. Joggli Meihuizen bij de presentatie van *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog* op 6 september 2010 in de Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte te Den Haag.

Dames en heren,

Tijdens en na de oorlog stond het optreden van de advocatuur ter discussie en in de verzetsbladen Vrij Nederland en Trouw werd felle kritiek geleverd. Advocaten hadden met vele anderen geen of onvoldoende weerstand geboden aan de bezetter en ze waren niet opgekomen voor 'het recht', waarmee bedoeld werd 'de rechtsstaat' en 'rechtvaardigheid'. Daartoe hadden zij principiële verweren moeten voeren in zaken waarin rechtsstatelijke waarden in het geding waren en die waren er meer dan genoeg. 'Diep beschamend' noemde Trouw het gedrag van de balie. De balie verweerde zich met een beroep op de omstandigheden. De bezetter liet zich immers aan de rechtsstaat niets gelegen liggen, integendeel. En de rechterlijke macht, de Hoge Raad voorop, had de speelruimte voor advocaten om op te komen voor 'recht' en 'rechtvaardigheid' zo goed als weggenomen. Er waren met de rechtsorde nauwelijks nog rechtsstatelijke waarden gemoeid, zo meende men. De rechterlijke macht en de balie reageerden op dezelfde manier als leidende ambtenaren: zij bogen mee. Zij accepteerden de Duitse bezetting en haar maatregelen als fait accompli. De vraag is of dat gedrag ook als hulpverlening aan de bezetter en dus als collaboratie moet worden aangemerkt. In mijn boek verwijs ik naar G.E. Langemeijer. Hij heeft in zijn hoedanigheid van advocaat-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie in 1947 in zijn conclusie inzake oud-premier De Geer geprobeerd de betekenis van 'hulpverlening aan de vijand' in de zin van art. 102 Wetboek van Strafrecht (strafbare collaboratie) als volgt te bepalen:

'Eerder zou men denken aan een grens in deze geest, dat alleen als hulpverlening en benadeling geldt wat een positieve afwijking van normale voortzetting van het dagelijkse leven uitmaakt. Zo zal, om een drastisch voorbeeld te nemen, natuurlijk niemand zo dwaas zijn om te beweren, dat het hulp aan de vijand betekende, dat ons volk zich na de capitulatie niet en masse van het leven heeft beroofd (hoewel het voor de vijand zeker een grote moeilijkheid geweest zou zijn, als dit wel geschied was). Ook is het een eenvoudig voortzetten van het economisch leven op zichzelf, ook al was het zeker voordelig voor de vijand, geen hulp aan de vijand.'

Ik heb de term 'collaboratie' dienovereenkomstig beperkt tot gedragingen die een afwijking van de normale dagelijkse praktijk waren en wel zo, dat er sprake was van tegemoetkomendheid of zelfs dienstverlening aan de bezetter, die directe of indirecte 'hulp aan de vijand' meebracht. In het licht van deze omschrijving levert lang niet alle meebuigen ook collaboratie op.

De balie heeft als regel gehandeld naar de omstandigheden, die naar haar oordeel slechts smalle marges lieten. Op een schaal van regelrechte collaboratie, meebuigen en verzet, kan men op het eerste gezicht inderdaad stellen dat het overgrote deel van de balie meeboog. Een ander, kleiner deel van de balie pleegde echter zeer moedig verzet en een derde groep collaboreerde.

'Meebuigen' was wellicht het meest dramatisch aan de orde bij het beroepsverbod voor Joodse advocaten en hun registratie. Een en ander werd voorafgegaan door andere Duitse maatregelen, zoals die tegen Joodse ambtenaren. De secretarissen-generaal die leiding gaven aan de departementen en in feite de hoogste Nederlandse bestuurders waren, werkten eind 1940 mee aan hun uitsluiting. In het voorjaar van 1941 volgde het beroepsverbod voor Joodse advocaten. Dat kwam niet als een verrassing. Dergelijke uitsluitingen waren in Duitsland al veel eerder aan de orde. Joodse advocaten werden daar bovendien publiekelijk ten diepste vernederd. Velen vluchtten, onder meer naar Nederland. Zij vonden hier alles behalve een warm onthaal. De balie vreesde voor de eigen nering. In elk geval was er sprake van een kennelijk onvermogen om zich in te leven in de benarde situatie waarin Joden in Duitsland en vanaf eind 1940 in Nederland verkeerden. Ook antisemitisme speelde een rol: bij een enkeling uitgesproken, als voorbode van collaboratie of zelfs verklaard nazisme, bij de meesten geen virulent, maar een zogenaamd 'beschaafd' antisemitisme dat destijds in de betere kringen heerste en waardoor Joden voor de oorlog bijvoorbeeld geen lid konden worden van de Groote Club in Amsterdam.

De sociale herkomst van advocaten speelde zodoende een rol. Men kan zich dat vandaag nauwelijks meer voorstellen, maar in de negentiende en vroege twintigste eeuw waren advocaten vaak afkomstig uit vooraanstaande en vermogende families en de advocatuur was destijds geen broodwinning. Tot medio twintigste eeuw was de overgrote meerderheid der toonaangevende advocaten tijdens de studie lid geweest van het corps en een aanzienlijk deel behoorde tot de adel en het patriciaat (men had vaak onderling familiebanden). Het 'beschaafde' antisemitisme ging meestal niet gepaard aan een pro-Duitse houding –veeleer was er weerzin, die niet zozeer politiek, als wel nationalistisch, christelijk en elitair van karakter was.

Hoe dan ook, onder aanvoering van mr. J.C. Tenkink gaf het departement van Justitie in het voorjaar van 1941 op klinische wijze gestalte aan het beroepsverbod voor Joodse advocaten. Voor 'de Jood' was immers geen plaats in de Germaanse beschaving. De NAV en de negentien Orden protesteerden niet. Men boog mee, omdat men meende niets te kunnen doen. Men volgde zo de rechterlijke macht die reeds in het najaar van 1940 zonder teken van afkeuring het ontslag aanvaardde van Joodse rechters, onder wie de president van de Hoge Raad Visser. Niemand van de betrokkenen gaf publiekelijk blijk van empathie. Sterker, men hielp bij de registratie en uitvoering en nam de cliënten van Joodse advocaten over. Dat gebeurde over het algemeen wel fatsoenlijk, van structureel misbruik lijkt geen sprake te zijn geweest.

Collaboratie

Tijdens het interbellum was er in de advocatuur veel veranderd. Het werd geleidelijk een gewoon beroep waarmee men de kost verdiende. Het aantal advocaten groeide gestaag en de sociale herkomst werd minder eenduidig. Men werkte in toenemende mate voor het bedrijfsleven, vervulde secretariaten en commissariaten ten behoeve van bedrijven en gaf adviezen. De verzuchting van de Apeldoornse advocaat jhr.mr. L.A. Elias dat advocaten 'gewoone zakenmensen', 'een soort proletariërs' waren geworden, sprak in dit opzicht boekdelen. Het belang van het werk voor het bedrijfsleven was zo groot, dat veel advocaten de oorlog in economische zin hebben overleefd dankzij hun werk voor het bedrijfsleven. Dat bedrijfsleven heeft op grote schaal gecollaboreerd en wist zich daarin gesteund door adviezen van vooraanstaande advocaten. In feite waren de laatsten medeplichtig aan die economische collaboratie. De Rotterdamse advocaat Th.A. Fruin adviseerde op

4 juni 1940 het Protokoll von Schrötter te aanvaarden en verschafte daarmee de juridische onderbouwing of een legitimatie voor collaboratie door het bedrijfsleven. En dan is er jhr. G.W. van der Does, de landsadvocaat. Reeds voor de publicatie van mijn boek gaf men van verschillende kanten blijk van belangstelling voor wat mijn onderzoek over Van der Does aan het licht had gebracht. Welnu, de landsadvocaat werd in juli 1940, twee maanden na de Duitse inval, lid van het fascistische Nationaal Front. Daarvoor, begin 1934, schreef hij mee aan een verkiezingsbrochure van de NSB; in diezelfde periode keerde hij zich in zijn hoedanigheid van hoofdredacteur van het Advocatenblad fel tegen de toelating van gevluchte Joodse advocaten tot de Nederlandse balie. Op 13 juni 1940 bracht hij als landsadvocaat advies uit op grond waarvan Nederlands grootste wapenfabrikant, de Artillerie-Inrichtingen, zo ongeveer alles voor de bezetter mocht produceren, met inbegrip van munitie. Hij was goed bevriend met de vooraanstaande NSB'er De Marchant et d'Ansembourg en schreef op briefpapier van de landsadvocaat begin 1941 bij diens benoeming tot commissaris van Limburg: 'Nu zijn voor Nederland de groote veranderingen gekomen'. Veelal wordt als verzachtende omstandigheid genoemd dat hij getrouwd was met een Joodse vrouw en zodoende onder druk stond. Daarbij passen twee kanttekeningen. De eerste is dat Van der Does wel erg vroeg tot de gewraakte handelingen overging; er was nog geen sprake van enige druk of dreiging. De tweede is dat hij met die handelingen veel verder ging dan de dwang van zijn omstandigheden leek te eisen. Zeker, Van der Does verkeerde in een lastige situatie, maar die twee kanttekeningen zijn aanwijzingen dat hij uit overtuiging heeft gehandeld: hij schreef zelf dat hij inzichten had die de doeleinden van het Nationaal Front geheel dekten en het lijkt er dus op dat hij het Germaansche gedachtegoed was toegedaan.

Er waren advocaten die lid werden van de NSB. Sommigen van hen traden toe tot de rechterlijke macht en maakten snel carrière, werden op hoge posities benoemd en werkten er aan mee om de Duitse greep op het justitiële apparaat te verzekeren. De Utrechtse advocaat Van Genechten werd procureur-generaal in Den Haag, de Haarlemse advocaat De Rijke in Arnhem en de Alkmaarse advocaat Van Leeuwen in Den Bosch. De NSB-advocaten waren bijna allen lid van het Rechtsfront. Zij wilden hervormingen en onder hen was veel rancune en antisemitisme. De Joden hadden volgens hen, en geheel volgens de nazistische schablonen, gezorgd voor de 'verminking van het Germaansche recht', en gezorgd voor een juristerij gericht op geld, waarin alles draaide om de materiële verdienste.

Het nazistische Rechtsfront kreeg in de balie echter geen voet aan de grond. De balie is niet genazificeerd via een landelijke, overkoepelende nazistische Advocatenkamer. Daarbij speelde de eerder genoemde weerzin tegen de Nazi's een rol. Verder ontbrak het onder de Duitsgezinde advocaten aan kandidaten van voldoende niveau om leiding te geven. Het waren bepaald geen eerste rangs advocaten. De enkeling die capabel was, wilde niet. Uiteindelijk ontbrak ook de tijd om de nazificering van de balie grondig aan te pakken vanwege het voor de Duitsers desastreuze oorlogsverloop. Het Rechtsfront komt overigens wel de bescheiden eer toe als eerste de benaming 'Nederlandsche Orde van Advocaten' te hebben gebruikt.

Verzet

De advocatuur als geheel heeft niet uitgeblonken in openlijk verzet tegen Duitse maatregelen: men boog als gezegd mee en men voerde geen principiële verweren. Toch, ik noemde het al, voelden velen weerzin tegen de platvloersheid van de nazi's en de NSB'ers. Niettegenstaande de eerder

genoemde veranderingen in de advocatuur - de minder eenduidige sociale herkomst van advocaten, de werkzaamheden voor het bedrijfsleven - heerste er nog wel een negentiende-eeuwse ambachtelijke beroepsethiek, zeker onder de meest vooraanstaande advocaten. Zij omvatte niet slechts het professionele optreden van de advocaat, maar betrof zijn persoon, zijn levenswandel en alle facetten van zijn (dagelijks) leven. Zij droeg ertoe bij dat hij zich verplicht voelde een hoge morele, professionele en maatschappelijke statuur te handhaven. Voor relatief velen mondde die ethiek uit in vanzelfsprekend verzet, althans obstructie, vaak met gevaar voor eigen leven. Men vond het ondenkbaar alle fatsoen te laten varen en zich ondergeschikt te maken aan 'proleten': het was een natuurlijke plicht. Men identificeerde zich verregaand met cliënten die terechtstonden voor Duitse gerechten, maar meestal was niet de juridische bijstand, maar buitenjudiciële hulp het belangrijkste, zoals eten en rookwaar de gevangenis binnensmokkelen - oneigenlijke activiteiten voor een advocaat. Oneigenlijke activiteiten waren ook vereist bij het ariseren van Joden, het zogenaamde "calmeyeren". Met leugen en bedrog wisten advocaten als A.N. Kotting en J. van Proosdij honderden Joden te 'ontjoodsen' en het leven te redden. Ook bij de toewijzing van een plaats in het Joodse elitekamp Barneveld hebben niet-Joodse advocaten een actieve rol gespeeld.

Sommigen gaven andere hulp, zoals de Amsterdamse advocaat E.H. von Baumhauer. Hij verwezenlijkte vrijwel in zijn eentje Het Verborgene Dorp op de Veluwe, waar zo'n honderd onderduikers, onder wie ongeveer vijftig Joden, zich schuilhielden.

Meer dan de helft van de ruim 200 Joodse advocaten heeft de oorlog overleefd en dat kwam deels door deze hulp, maar toch vooral doordat zij zelf de bui vroegtijdig zagen hangen en op tijd waren gevlucht of ondergedoken. Ongeveer veertig advocaten die daadwerkelijk verzet hebben gepleegd tegen de Duitse bezetter, moesten dat met hun leven bekopen. Van hen die het leven lieten, was een derde Joods.

Meebuigen

Ik heb het al genoemd: de balie heeft niet geprotesteerd tegen het beroepsverbod voor Joodse advocaten, tegen de ontmanteling van de rechtsstaat, tegen de maatregelen gericht op de uitroeiing van Joden, homoseksuelen en zigeuners en men heeft nauwelijks principiële verweren gevoerd. De dagelijkse praktijk ging door. Men adviseerde het bedrijfsleven en er zijn mij geen adviezen van advocaten bekend die aan economische collaboratie in de weg stonden, integendeel. Ik noemde de hoofdrol van Fruin en Van der Does daarbij.

De advocatuur boog mee toen de rechtsstaat ophield te bestaan. Dat einde werd ingeluid toen de bezetter eind 1940 alle Joodse rechters ontsloeg en de rechterlijke macht zich dat liet welgevallen. Als gezegd, de maatregel werd gevolgd door het beroepsverbod voor Joodse advocaten in 1941 en ook dat riep geen protest op. Het pleit was beslecht toen de Hoge Raad het beruchte Toetsingsarrest van 12 januari 1942 wees en daarmee de nieuwe Germaanse orde aanvaardde.

Trouw sprak van een beschamende vertoning. In die naoorlogse kritiek werd de balie met de rechterlijke macht op één hoop geveegd. Dat schoot in het verkeerde keelgat, omdat naar het oordeel van de balie de rechterlijke macht principieel verzet in rechte onmogelijk had gemaakt. Die had immers haar onafhankelijkheid prijsgegeven, had na het ontslag van Joodse rechters de benoeming van nationaal-socialisten op de besmette plaatsen aanvaard en was overgegaan tot de orde van de dag. Zelfs toen rechters werden vermoord, achtte men staken nog te gevaarlijk.

Principiële verweren over de onwettigheid van Duitse maatregelen waren voor een dergelijke rechterlijke macht kansloos. Daarom reageerde de NAV bij monde van jhr. mr. H. de Ranitz op de critici. Hij benadrukte dat advocaten hadden te staan voor hun cliënten. Het belang van de cliënten gaf de doorslag en niet de opvattingen van de advocaat. NAV-bestuurslid mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom vulde aan dat in werkelijkheid de advocaat uitmaakte welke argumenten aangevoerd werden en of principiële beslissingen zouden worden uitgelokt. Dit, omdat het overgrote deel van de cliënten over onvoldoende kennis beschikte om de merites van de eigen zaak, de juridische strategie die de advocaat voorstelde, en de (politieke) betekenis van juridische argumenten en standpunten op hun waarde te schatten. De Ranitz en Wijckerheld Bisdom bedoelden te zeggen dat de functie van een advocaat was ervoor te zorgen dat cliënten in rechte zorgvuldig en deskundig werden verdedigd, zo dat de belangen van iedere cliënt tot hun recht kwamen. Die cliënt en zijn belangen definieerden de grenzen waaraan de advocaat zich te houden had. Het stond de advocaat niet vrij allerhande principiële juridische en rechtsstatelijke kwesties te berde te brengen, tenzij de belangen van zijn cliënt dat eisten. De advocaat mocht de cliënt niet gebruiken als 'middel' tot andere doelen, hoe hooggestemd en zuiver die misschien ook waren.

Bij de beperkingen die de taak van de advocaat al meebracht, zorgde de houding van de rechterlijke macht voor nog smallere marges. Van deze hoeder bij uitsteking van de rechtsstaat viel weinig te verwachten. Een advocaat zou zijn cliënt aan grote risico's hebben blootgesteld als hij vertrouwde op de rechterlijke macht. Vooral bij de verdediging van verzetstrijders voor Duitse gerechten waren de marges buitengewoon smal, zeker als het de delicten van spionage en sabotage betrof. Desondanks besloot de NAV in oktober 1945 geen kritische beschouwing over de rechterlijke macht in haar jaarverslag op te nemen – zij kreeg al genoeg kritiek te verwerken en men moest samen verder.

Zuivering

De naoorlogse zuivering van de balie was niet openbaar. Zij was een oncontroleerbare interne aangelegenheid van advocaten door advocaten. Men heeft het zich gemakkelijk gemaakt door discussies over uitgangspunten en normen te vermijden en slechts twee formele criteria te hanteren die met de beroepspraktijk van de advocaat weinig van doen hadden. Die criteria waren het lidmaatschap van de NSB of aanverwante organisatie of een functie bij de liquidatie van een vereniging of stichting die de bezetter onwelgevallig was. Van hoor en wederhoor was nauwelijks sprake; de zaken werden als 'hamergevallen' afgedaan. Ondanks deze schrijnende tekorten van het onderzoek naar de advocatuur en van de procedure, gold de zuivering als geslaagd, omdat zij zeer snel is verlopen. Die snelheid mag bij zo'n gemankeerde procedure nauwelijks verrassend heten. Daarbij komt dat reeds in de jaren vijftig en zestig geschrapte, 'foute' advocaten mochten herintreden.

Landsadvocaat Van der Does kwam eerder ter sprake. Hij voldeed aan het eerste criterium, lidmaatschap van de NSB of een verwante 'foute' politieke organisatie. Zijn zuivering was een vreemde aangelegenheid. Zij vond plaats in het kader van de ambtenarenzuivering door twee commissies. Beide concludeerden tot (ongevraagd eervol) ontslag. Vreemd genoeg besloot minister van Financiën mr. P. Liefstinck eigenmachtig dat Van der Does kon aanblijven als landsadvocaat, terwijl hij als gezegd reeds voor de oorlog innige banden had met de NSB, lid werd van het Nationaal Front, een NSB-brochure had geschreven en ook tijdens de bezetting nauwe relaties onderhield met NSB-prominenten als d'Ansembourg en broer Jan van der Does. Hij verklaarde publiekelijk dat zijn

gedachtegoed overeenkwam met dat van het Nationaal Front en verried een mentaliteit die bij ieder ander advocaat tot de oplegging van een tuchtrechtelijke maatregel had geleid. Lieftinck achtte nader onderzoek nodig. Men vraagt zich af wat er te onderzoeken viel, want de zaak was zo klaar als een klontje. Ik heb het eerder gezegd, de omstandigheid dat hij met een Joodse vrouw was getrouwd, kon in elk geval niet worden ingeroepen als verzachtende omstandigheid voor wat Van der Does deed voor het begin van de Duitse bezetting en voordat de dwang van de omstandigheden zich deed voelen. Er is geen spoor te vinden van Lieftinck's nadere onderzoek en Van der Does is verder geen strobreed in de weg gelegd. Hij bleef landsadvocaat tot 1965.

Aan het slot van mijn conclusie in het boek verwijs ik naar de voorspelling door de advocaat en schrijver F. Bordewijk: 'Indien ooit de geschiedenis van onze confrérie zal worden te boek gesteld, dan zal de wedergave van deze periode met zwarte bladzijden doorschoten zijn.' Ik concludeer daar dat er zeker zwarte bladzijden zijn, ten eerste wegens de behandeling van de advocaten onder de Joodse vluchtelingen voor de oorlog, ten tweede wegens het lot van de Joodse advocaten in de oorlog, ten derde wegens de advocaten die verzet pleegden en het leven lieten, ten vierde wegens de wijze waarop de advocatuur werd gecorrumpeerd en zich liet corrumperen door nationaal-socialisten en hun geestverwanten, ten vijfde wegens het juridisch faciliteren van collaboratie door het bedrijfsleven, ten zesde wegens de teloorgang van de rechtsstaat, waartegen de balie vrijwel niets vermocht in te brengen. Daartegenover staan de advocaten die buitenjudiciële hulp hebben verleend aan cliënten en Joden, die sabotage hebben gepleegd, spionage bedreven en wat dies meer zij. Dat was de enige manier om verzet te plegen. Het karakter van de professie en de verantwoordelijkheden die daarmee samenhangen, lieten de advocatuur slechts smalle marges.

Ik ben u nog opheldering verschuldigd over de foto op de voorkant van het boek: welke advocaten staan er afgebeeld, zo vroegen velen. De discretie waarmee de advocatuur destijds gepaard ging als eis van beroepsethiek, brengt mee dat er slechts weinig foto's van advocaten in vol ornaat zijn te vinden. Tegenwoordig zou dat anders zijn. U ziet hier afgebeeld links mr. Emile Francesco Moresco, advocaat en procureur in Den Haag. Naast hem ziet u zijn vader Emanuel Moresco die geen advocaat maar hoogleraar was. Daarvoor was hij onder meer secretaris-generaal van Koloniën en vice-voorzitter van de Raad van Nederlands-Indië geweest.

En dan ten slotte nog dit: we zijn hier in Den Haag: de internationale stad van Vrede en Recht. De Haagse balie verloor tijdens de oorlog 23 leden. Dat is naar verhouding erg veel en toch is er geen gedenkteken te vinden waarmee zij worden herdacht, waar dat in andere arrondissementen als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht wel het geval is. Misschien is de verschijning van Smalle marges een goede gelegenheid om een initiatief hiertoe te nemen.